

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 141.7:340.111(092)

РОЛЬ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ ЯК ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОГО МЕХАНІЗМУ СЦІЄНТИЗАЦІЇ ПРАВА В ПОГЛЯДАХ СЬЮЗАН ХААК

FORMAL LOGIC ROLE AS THE EPISTEMOLOGICAL PROCEDURE OF SCIENTIZING OF LAW IN THE VIEWS OF SUSAN HAACK

Атрашкевич Є.В.,

аспірант кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті зосереджено увагу на поглядах сучасного дослідника американської філософії права Сюзан Хаак. Проаналізовано роль логіки в процесі визначення фактичної істини, що лежить в основі теорії доказового права. Досліджено можливість застосування формально-логічних моделей раціональності в юриспруденції.

Ключові слова: Сюзан Хаак, англо-американська філософсько-правова думка, доказове право, правова аргументація, формально-логічний підхід.

В статье сосредоточено внимание на взглядах современного исследователя американской философии права Сюзан Хаак. Проанализирована роль логики в процессе определения фактической истины, которая лежит в основе теории доказательственного права. Исследована возможность применения формально-логических моделей рациональности в юриспруденции.

Ключевые слова: Сюзан Хаак, англо-американская философско-правовая мысль, доказательственное право, правовая аргументация, формально-логический подход.

This article focuses attention on the views of a modern scholar of American Philosophy of Law Susan Haack. Analyzed the role of logic in the process of determining the actual truth, that underlies theory of law of evidence. The possibility of the use of formal-logical models of rationality in jurisprudence also is investigated.

Key words: Susan Haack, English-American philosophical and legal thought, law of evidence, legal argumentation, formal-logical approach.

Постановка проблеми. Парадоксальна ситуація, у якій технологічна зрілість фундаментальних і природничих наук зіштовхується з тенденціями зростання залежності науки як соціальної сфери від інших соціокультурних систем, призводить до того, що сучасні форми продукування знання віддаляються від гносеологічних та епістемологічних установок, а сама епістемологічна проблематика суттєво деактуалізується, насамперед новітніми трендами в парадигмі філософування.

В англо-американській філософії права прийнято вважати, що фактична істина є суттєвим елементом правосуддя та лежить в основі поняття справедливості; тобто покараною за законом людиною може бути лише людина, яка дійсно вчинила злочин і завдала шкоди. Проблематика фактичної істини включає декілька важливих і дискусійних питань щодо ролі логіки в процесі її визначення. Крім цього, існують також проблеми загальної епістемології, які лише на перший погляд прямо не стосуються філософії права, тому оминати їх увагою та перейти відразу до теорії логіки неможливо, тим більше, що вони так чи інакше пов'язані з логікою.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується необхідністю вирішення проблеми фактичної істини, що лежить в основі теорії доказового права, яке має фундаментальне значення в англо-американській правовій традиції. Тому виникає необхідність у загальному епістемологічному дискурсі, оскільки без нього вузькоспеціальна теорія права залишається в межах наївних трактувань таких понять, як «факт», «істина», «аргумент» тощо. Оскільки за доказовим правом визнаються такі властивості, як однорідність фактичного змісту, юридична цілісність та особливо певна законодавча відособленість, очевидно, що воно об'єктивно ґрунтується на засадах, які виходять за процесуально-правові межі, а тому потребує додаткового філософсько-правового обґрунтування.

Стан наукового дослідження. Вивченням проблеми застосування формально-логічних моделей раціональності в англо-американській правовій традиції займалися Г. Райхенбах, Р. Карнап, К. Гемпель, К. Поппер, М. Фуко, Т. Кун, Ч. Пірс, К. Ленгделл, О. Холмс, С. Брюер, М. Голдінг, Г. Фреге, І. Таммело. Однак у вітчизняній науці недостатньо дослідженою залишається проблематика новітньої американської філософії права.

Метою статті є аналіз епістемологічної проблематики філософії права в поглядах Сюзан Хаак – представника сучасної англосаксонської традиції філософсько-правового дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Більшість учень західних філософів науки минулого століття ґрунтувалися на аксіомі, згідно з якою наука, якщо вона є раціональною формою сприйняття світу, може виявляти власну сутність винятково у вузьких формально-логічних термінах, наприклад, як і структуралісти, представники аналітичної філософії (особливо Т. Кун та його концепція наукової парадигми) або постмодернізму (наприклад, М. Фуко з його концепцією епістемі), в основу яких покладено не традиційну дихотомію істинного й неістинного, а досить суперечливу унітарно-плюральною «модель (можливих) моделей світу». Зрештою, це призвело до формування когорти радикальних соціологів науки, які, виявивши недостатність запропонованого позитивістами, неопозитивістами й постпозитивістами механізму побудованої на формальній логіці «раціональної реконструкції» логіки науки, стали відкидати саму можливість застосування до наукового дослідження принципу раціональності [1, с. 14].

Сюзан Хаак абсолютно не поділяє такого підходу, водночас трактуючи епістемологічні можливості формальної логіки досить помірковано [2]. Адекватне ставлення до таких питань, як істинність пропозицій щодо ступеня надійності фактів, їхньої обґрунтованості, ефективності

емпіричних досліджень, на думку Сьюзан Хаак, неможливо сформулювати винятково в межах формальної логіки, воно має бути більш «приземленим», тобто враховувати взаємодію дослідників із конкретними речами світу й подіями в ньому, а також взаємини мови з її конкретними денотатами – феноменами буття. Це означає, що зміни в спеціальній, проте не гранично формалізованій мові науки не обов'язково, як вважали численні філософи науки ХХ століття, є неминучою перешкодою для раціональності, навпаки, вони часто сприяють інтелектуальному прогресу. Отже, визнаючи безумовно важливу роль формально-логічного апарату в процесі дослідження, необхідно доповнити епістемологічний дискурс ресурсною базою неформального характеру [3; 4], проте це саме та вимога, яка не співпадає з реальністю сучасного стану правової теорії.

Тяжіння до логічного формалізму у філософії впливало на процес сцієнтизації й подальшої формалізації теорії права, що також почала ґрунтуватися на логічних імперативах як своєрідній методологічній панaceaї, насамперед у галузі доказового права та у вигляді « нової школи доказового права » (*new evidence scholarship*), у межах якої можна визначити три «покоління» дослідників. Спочатку представники цього напрямку намагалися використовувати евристичний інструментарій математичного (пов'язаного насамперед із теорією вірогідності) аналізу фактів [5], потім звернулися до застосування математико-статистичного аналізу даних природничих наук, а далі увагу приділяли не обчислювальним, а логіко-математичним операціям, застосовуваним для побудовання «достеменних» логічних висновків особами без спеціальної підготовки щодо повсякденних життєвих ситуацій [6].

Щоправда, традиційного доказового права, яке займається переважно процесуально-процедурними питаннями оцінювання надійності й належності (законності) доказів, цей напрям безпосередньо не стосується, як і, власне, логіки, хоча в його межах розроблено численні пропозиції щодо застосування формально-логічного інструментарію, який, проте, часто подає приклади квазілогіки. Так чи інакше, варіюючи від пропозицій застосування сучасного логічного формалізму щодо розв'язання логічних незгоджень у традиційних правових процедурах до спроб сформулювати спеціальні «правові стилі мислення», «нова школа доказового права» вкорінюється в традиційних підходах англо-американських процесуалістів і фактично є відродженням прагнення побудувати чітку «логіку права» К. Ленгделла, першого декана Гарвардської школи права, якого О. Холмс охарактеризував як «найвидатнішого з живих правових теологів» [7, с. 128], а тому є досить типовим прикладом правової теорії в ділянці логіки й епістемології.

Якщо зосередитися на найбільш характерних для цього напрямку відгалуженнях, то можна виокремити, поперше, концепції, що ґрунтуються на класичній дедуктивній логіці; по-друге, концепції, що використовують розширену (деонтичну) дедуктивну логіку; по-третє, моделі не-дедуктивного мислення.

Г. Фреге, який здійснив революцію в науці логіки, порівнював природні мови з людською рукою, а мову своєї щойно винайдені формальної логіки – зі спеціалізованими знаряддями на кшталт молотків і викруток. Він особливо підкреслював, що природні мови з їхньою гнучкістю й багатством можуть слугувати для найрізноманітніших цілей, проте закладена в них тенденція до багатозначності не дозволяє використовувати їх для чіткої артикуляції логічних аргументів. Деякі прихильники відносно поміркованої оцінки ролі логіки в праві вже давно наголошують на здатності формалізованої мови виявляти та прояснювати синтактичні й семантичні двозначності, зокрема, у контрактному праві. У 1955 р. І. Таммело, підкреслюючи переваги сучасної логіки над традиційною логікою силіогізмів, запропонував символічний аналіз різноманітних право-

вих концептів [8], який міг би стати гарантією уникнення смислових розбіжностей і надійною основою складання статутів, контрактів, заповітів, майнових угод, регламентів тощо. Це був лише початок процесу формалізації правової сфери в душі науки логіки. Формальні інструменти дійсно можуть бути дуже корисними, якщо необхідно позбавитися двозначностей, закладених у структурі мови. Тобто пов'язані із синтаксисом, проте смислові розбіжності синтактичного походження не є головним джерелом невизначеності в правових текстах, яка виникає переважно через неоднозначність і семантичну нечіткість ключових концептів на кшталт «відповідальність», «осудність», «приватність», «причинність» тощо [1, с. 16].

Методи формалізації й інтерпретації глибоко вкорінюються в традиціях саме західної суспільної думки, із чим важко не погодитися. Вони можуть слугувати ніби ідеальним прототипом певних аспектів того, що називається власне раціональним мисленням. Однак ще О. Холмс, критикуючи формальну логіку права К. Ленгделла, зауважував, що надмірний акцент на логічній структурі правових систем може перетворитися на невиправдане нехтування глибиною їхньої соціально-історичної природи та вплив динаміки змін, які переживає як інфраструктура правових систем, так і будь-яке правове поняття, причому необов'язково теоретично осмислене [7]. Тому формальна логіка не здатна вирішити цю проблему лише за рахунок простої демаркації між змінами, що відбуваються в змісті самих «базових висловлювань», і змінами, обумовленими варіативністю правил логічного виведення, прийнятих у межах системи.

Ще один недолік теорії нормативної системи права пов'язується з неможливістю визначити абсолютно весь комплекс базових висловлювань, що описують певний правовий порядок, із чим пропонується боротися шляхом концентрації уваги не на правових системах у всій їхній повноті, а лише на сегментах систем, які включають висловлювання, дотичні до тієї чи іншої групи правових проблем, адже при цьому не надається жодних механізмів ідентифікації таких груп.

Різноманітні джерела права постійно зумовлюють появу нових базових понять, які набувають вагомості й актуальності, тоді як інші «базові висловлювання» втрачають ці якості шляхом або часткового скасування застарілих норм, або припинення їх вживання. Однак розв'язання цієї проблеми є прикладом суто формальної акомодатії реальних змін у правових системах, дуже далеких від їхнього справжнього змісту. Так, щоб інкорпорувати в концепцію нормативного права складні динамічні правові ситуації на кшталт судових дискусій навколо можливості застосування «детектора брехні» (поліграфа), «нормативним систематикам» довелося б здійснити «раціональну реконструкцію» цілої послідовності «моментальних» правових порядків. Якщо припустити можливість поєднання цих хронологічних (точніше, культурно-історичних) зрізів у пружну конструкцію деонтичної логіки, це мало б не лише естетичний ефект, що справив би приємне враження на «чистого логіка», а й певну епістемологічну цінність. Така конструкція могла б допомогти нам зафіксувати моменти, у які рішення, ухвалені для розв'язання конкретних правових проблем на основі інтуїції чи інстинкту, скасовувалися через ті чи інші політичні обставини. Однак вона жодним чином не прояснила б, чому або як саме це сталося, не кажучи вже про те, що також не додала б до нашого розуміння нічого щодо обґрунтованості чи раціональності будь-якого рішення. Це швидше випадок, який О. Холмс охарактеризував так: «Форма послідовності була б збережена <...> проте ця форма є не більше, ніж вечірнім костюмом, який зайджа людина одягає, щоб виглядати презентабельно в незнайомому середовищі з огляду на умовні норми зовнішності» [7, с. 234].

Іншим популярним аргументом серед повірених, адвокатів, суддів та дослідників і теоретиків права є аргумент

за аналогією, що відіграє важливу роль у процесі посилення на прецеденти чи норми закону, їхньої інтерпретації й екстраполяції на нові правові ситуації. Тому застосування чіткого формально-логічного підходу, який дозволив би відокремлювати гарні й сильні аргументи на основі аналогії від поганих і слабких, у цих численних контекстах та типових ситуаціях безперечно сприяло б удосконаленню правової практики.

Одним із підходів, які пропонуються в спеціальній літературі з права щодо аргументації за аналогією, є «поміrkований раціоналізм», згідно з яким аргументи за аналогією мають раціональну силу, що розкривається через конкретні елементи структур логічного виведення, проте є обмеженою порівняно з можливостями індукції чи дедукції [9, с. 951–955]. Цей напрям є найбільш популярним через його очевидне намагання спиратися на інструменти формальної логіки.

С. Брюер, один із головних авторів цього підходу, відносить аргумент за аналогією до методу формулювання пояснювальних гіпотез шляхом абдукції та розглядає його як перший етап осмислення проблеми. Висновки, отримані за його допомогою, мають підтверджуватися індукцією, після чого вони можуть стати основою дедуктивних конструкцій. Така позиція виглядає цілком виправданою, оскільки абдукція справді найчастіше використовується для виведення емпіричних законів [10, с. 44], а англо-американська правова й філософсько-правова традиція (у тому числі прагматистська з її акцентуванням ролі досвіду) також пов'язується насамперед із наявними прецедентами, їх аналізом та узагальненнями на основі цього аналізу. До того ж автор прямо посилається на логіку Ч. Пірса, який першим розглянув абдукцію як пізнавальну процедуру. Проте, як зауважує Сьюзан Хаак, ця схожість між позицією Ч. Пірса та правовою аргументацією на основі аналогії є лише поверхневою, оскільки С. Брюер, вочевидь, не знайомий із проведеним Ч. Пірсом аналізом наукових аргументів за аналогією [1, с. 22]. Насправді ж, якщо не вдаватися в деталізацію прагматистської логіки Ч. Пірса, можна констатувати, що наукові аргументи за аналогією фактично є аргументами емпіричними, а виведені на їх підставі висновки є конкретними, фактичними твердженнями, тоді як правові аргументи такого характеру продукують не судження щодо дійсності, а судження щодо суджень, тобто на їх підставі не констатується певний фрагмент чи аспект реальності, а ухвалюється рішення з приводу проблеми, яка виникла в цій (соціально-правовій) реальності.

Тому висновки з аргументів за аналогією, хоч і стосуються начебто фактичної суті справи, насправді являють собою судження з приводу дій, до яких необхідно вдатися (на кшталт формул «справу А слід трактувати так само, як справу Х» або «цю справу слід трактувати як таку, що підпадає під дію правової норми Х»). Коли науковці застосовують аргумент за аналогією, вони ставлять перед собою мету прояснити й деталізувати картину світу, тобто наблизитися до розкриття істини (наукової). Якщо правники використовують подібну аргументацію, їх метою є не перевірка певної правової норми на істинність або істинності рішення, прийнятого за певною прецедентною справою, а пошук логічно переконливого пояснення свого прагнення трактувати матеріали справи так чи інакше. Такі обґрунтування дійсно вимагають належного з точки зору логіки ставлення до аналогій, проте вони не є суто логічними за своєю природою, оскільки залежать від інших чинників: політичних, соціально-психологічних мотивацій, ціннісних орієнтацій тощо.

Очевидно, у цьому разі має місце хибне отождолення раціонального з формально-логічним, однак такий підхід не враховує однієї важливої обставини: правові аргументи можуть мати ознаки раціональності, при цьому позбавляючись статусу валідного аргументу з формальної точ-

ки зору. Деякі автори (наприклад, С. Брюер, М. Голдінг) самі зауважують, що істинність і коректність посилки про релевантність доказів ґрунтуються на фундаментальних міркуваннях політичного або етичного характеру, тобто на аргументах, орієнтованих на суспільно-політичні цілі чи концепцію прав людини [9, с. 960], проте саме це виводить філософсько-правовий дискурс за межі виключно формальної логіки, хоча й не за межі раціонального. Таким чином, позиція «поміrkованої раціональності» фактично співпадає з позицією «інтуїтивістів» (наприклад, Ч. Фріда), згідно з якою переконливість правових аргументів за аналогією залежить від міри витонченості ціннісних суджень, здатності до завбачення наслідків, уміння зважувати всі «за» та «проти», однак такі поняття, як витонченість, цінності, здатності, уміння, важко втиснути в межі логічних формул [11, с. 54]. Протягом останніх приблизно п'ятдесяти років практика зважування «за» та «проти» на основі простого здорового глузду, а не певних формалізованих методик виявляє тенденцію до зосередження на таких темах, як аргументація, діалектика, дискурс, що опираються формальним процедурам елементарного бінарного розподілу на «за» й «проти» або «істинне» й «неістинне», оскільки це вимагає постійного звернення до «мета-норм», які самі по собі викликають контраргументацію, тим самим зумовлюючи її виникнення до нескінченного відкритого процесу аргументування.

Тому Сьюзан Хаак з великою пересторогою ставить не лише до формалізації логіки, а й до експериментів із застосуванням штучного інтелекту задля кращої алгоритмізації процесу висування правових аргументів, їхньої підтримки, спростування тощо. Можливості комп'ютеризованих моделей аналізу, на основі яких пропонується «автоматизована система правової аргументації» (*automated legal reasoning*), вичерпуються там, де виникає необхідність побудування ієрархії мета-норм, що виходять за межі суто правового контексту, або передбачення неочікуваних змін у соціальній практиці, що вимагають переосмислення та/або адаптації правових положень.

Наведена характеристика підтверджує тезу, згідно з якою в правовій культурі, як і в історії науки, можливості вузьких спеціальних формально-логічних моделей раціональності для повного розуміння того, що можна вважати обґрунтованим чи раціональним, є досить обмеженими, на чому наполягав ще О. Холмс. Однак це зовсім не означає перемогу епістемологічного скептицизму й необхідності відмовлятися від раціоналізму, розсудливості та аргументів, щоб констатувати можливість роз'яснення правових ситуацій винятково з огляду на вплив соціальних та економічних чинників. Законодавче поле не може будуватися на самій логіці, проте це не звільняє правників від обов'язку не лише дослухатися до логіки у власному розумінні слова (а не «правової логіки»), а й застосовувати її принципи у своїй практиці, водночас не переоцінюючи в уяві її можливості.

Висновки. Таким чином, щоб змагання правових уявлень не розхитували суспільство та не перетворювалися на джерело конфліктів, не лише необхідно, а й бажано, щоб судові рішення поступово й за висхідним спрямуванням адаптували та модифікували старі правила й прецеденти з метою кращого пристосування законодавства та судочинної практики до соціальних умов і потреб. Саме цю соціально-історичну динаміку змін не враховує нормативна й імперативна юриспруденція, оскільки для адекватного розуміння правової проблеми виявляється недостатньо сформулювати дедуктивним шляхом або екстрагувати в індуктивний спосіб із судочинної практики певну загальну норму. Доводиться завжди ставити додаткові, пояснюючі запитання, з'ясувати, у межах якої юрисдикції або коли розглядалася можливість застосування тієї чи іншої правової норми, оскільки історія американського законодавства подає безліч

прикладів неоднозначного трактування правостановлюючих судових прецедентів, часто протилежного.

Серцевина проблеми в епістемологічному вимірі полягає в тому, що «позитивна» наука, тобто наука точна, математична, природнича, формально-логічна, націлюється на виявлення й комунікацію істини, а також на продукування та передавання знання щодо істини, тоді як наука права весь час свого існування призначалася для передавання традиції з її високою нормативністю й схильністю до самозбере-

ження. Вирішити цей конфлікт можна не через квазісудове (а тому неминуче багато в чому довільно-вольове) рішення, а через впровадження нової міждисциплінарної теоретичної бази, а на її основі – нової системи підготовки практикуючих правників, ерудиція яких не лише буде поширюватися на правові системи та їх історію, а й дозволить їм професійно інкорпорувати в проблемну сферу права досягнення інших соціальних наук, особливо щодо ефективної епістемології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Haack S. On Logic in the Law: Something, but not All / S. Haack // *Ratio Juris*. – 2007. – Vol. 20. – № 1. – P. 1–31.
2. Haack S. Federal Philosophy of Science: A Deconstruction – And a Reconstruction / S. Haack // *New York University Journal of Law and Liberty*. – 2010. – Vol. 5. – № 2. – P. 394–436.
3. Haack S. Evidence and Inquiry: A Pragmatist Reconstruction of Epistemology / S. Haack. – Amherst : Prometheus Books, 2009. – 425 p.
4. Haack S. Inquiry and Advocacy, Fallibilism and Finality: Culture and Inference in Science and the Law / S. Haack // *Law, Probability and Risk*. – 2003. – Vol. 2. – P. 205–214.
5. Lempert R. The New Evidence Scholarship / R. Lempert // *Probability and the Law of Evidence: The Uses and Limits of Bayesianism* / ed. by P. Tillers, E. Green. – Dordrecht, the Netherlands : Kluwer, 1988. – P. 61–102.
6. Prakken H. Analysing Reasoning about Evidence With Formal Models of Argumentation / H. Prakken // *Law, Probability and Risk*. – 2004. – Vol. 3. – P. 33–49.
7. Holmes O. The Common Law / O. Holmes // *Collected Works of Justice Holmes: Complete Public Writings and Selected Judicial Opinions of Oliver Wendell Holmes* / S. Novick (ed.). – Chicago : University of Chicago Press, 1995. – P. 109–324.
8. Tammelo I. Sketch for a Symbolic Juristic Logic / I. Tammelo // *Journal of Legal Education*. – 1955. – Vol. 8. – P. 277–306.
9. Brewer S. Exemplary Reasoning: Semantics, Pragmatics, and the Rational Force of Legal Argument by Analogy / S. Brewer // *Harvard Law Review*. – 1996. – Vol. 109. – P. 923–1028.
10. Рузавин Г. Абдукция как метод поиска и обоснования объяснительных гипотез / Г. Рузавин // *Теория и практика аргументации*. – М., 2001. – С. 28–48.
11. Fried C. The Artificial Reason of the Law or What Lawyers Know / C. Fried // *Texas Law Review*. – 1981. – Vol. 60. – P. 35–58.